

Ольга Коляструк (Вінниця)

ПОНЯТТЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

На сучасному етапі вітчизняна історична наука потужно збільшила інтерес до суб'єктивної сторони минулого, серед питомих ознак цієї тенденції – зростання інтересу до буденного життя суспільства й особи. Ще донедавна повсякдення мали за незначущу сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного, виключного, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Склався стереотип: оскільки ця сторона життя суспільства протікає поза офіційними, громадськими й державними інститутами, не має публічного значення, то вона не є вартісною, нею можна знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізмі їх суспільної взаємодії. Втім, цілком очевидно, що чим би не займалася людина (з огляду на переконання, світоглядні пріоритети, професійну зайнятість, громадське покликання, науковий чи творчий інтерес, хобі тощо), вона починається в буденності і до неї повертається. У просторі звичного, досвідного світу виникають і розквітають усі інші світи. Кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація і адаптація політичних ідей і програм, планів і проектів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність – справді «смисловий універсум» (за А.Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. Повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природна», «самоочевидна умова людської діяльності»¹. Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Зацікавлення повсякденням не обмежується лише його описом, констатацією його фактичності, йдеться про розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого. Проблема наукового осмислення повсякдення і для європейської історіографії набула актуальності з другої половини 70-х рр. ХХ ст., до цього вона цікавила не багатьох².

Упродовж останнього десятиліття все частіше і в українській історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі зустрічається слово «повсякденність», що засвідчує, що звичайне щоденне життя стає об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії³. Цей конструкт дозволяє «схопити» суб'єктивність – головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус філософської категорії⁴. Отже, категорія повсякденності належить до важливих наукових понятійних дефініцій, яка означає складний, різноманітний у проявах світ життєвої реальності.

Історики ставляться до визначення ключових понять як до обов'язкового й суттєвого аспекту наукового дослідження. В ідеалі категоріальний апарат науки має бути ясним, точним, позбавленим різночитань, двозначності тощо. Однак досягти цього буває дуже непросто, особливо це відчутне для означення соціально-історичних явищ і процесів. Частіше за все соціальні поняття означають абстракції, що не мають чіткого окреслення в реальному світі. Слова, котрі їх позначають, практично завжди полісемічні. Хоча поняття і покликані відображати ті чи інші аспекти об'єктивної реальності й описувати світ «яким він є», вони не є прямим відбитком дійсності, не виводяться з досвіду, а являють собою певні теоретичні конструкції⁵. Таким чином, будь-яке поняття, що використовується в науковому дискурсі, в тому числі і поняття повсякденності, є сукупністю смислових значень, що характеризують певну множинність предметів, явищ, процесів, якостей або стосунків. Саме тому існує необхідність спеціальних досліджень ключових соціальних понять, до числа яких відноситься і поняття повсякденності. Визначаючи це поняття, ми маємо пояснити, чому до нього включені ті чи інші прояви реальності і як вони співвідносяться з іншими реаліями. На думку Пітера Берка, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени⁶. Оскільки повсякденна сфера лише входить у стадію апології і постає як тема наукового дослідження, вона потребує історико-філософської емансипації⁷.

У гуманітарно-науковій літературі проблема окреслення поняття «повсякденність» залишається, напевне, чи не найбільш складною і

дискусійною. Так, вітчизняний історик О.А. Удод, сформулювавши системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності в українській історіографії, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому й межі предмету дослідження залишаються розмитими, а саме поняття потребує з'ясування⁸. Такої ж думки дотримується провідний російський історіограф М.М. Кром, так само дійшовши висновку, що «універсального, на всі випадки придатного поняття» донині не існує⁹. Водночас, при всій «академічності» наукових суперечок про поняття «повсякденність» ніхто вже не наважиться заперечувати, що нині в системі знань про минуле існує напрям, представники якого сполучають елементи матеріальної і духовної культури, вивчаючи житло, одяг, сім'ю, дозвілля, харчування, народження, смерть. Це історія маленьких життєвих світів, своєрідна альтернатива дослідженням, зосередженим на глобальних політичних подіях, суспільних структурах і процесах. Однак не слід вважати, що історико-соціальний аналіз намагається подати рух цивілізації як безладне нагромадження локальних побутових картинок. Навпаки, він спрямований на виявлення об'єктивних культурно-психологічних характеристик зовні буденних сторін людського життя. Ментальні установки особи, її поведінкові стереотипи значною мірою складаються під впливом повсякденності¹⁰.

В історичній літературі початок дискусії про повсякденність був покладений ще першим поколінням анналістів, коли був вперше вжитий вислів «*la vie quotidienne*» («повсякденне життя») для назви серії видань французьких видавців Ашетт у 1930-ті роки. Відновились суперечки з новою силою у 70-80-і рр. ХХ ст. у зв'язку з інституалізацією історії повсякденності як нового напрямку історичних досліджень (*Alltagsgeschichte* в Німеччині), коли деякі історики почали розглядати таку історію як єдину «справжню» історію, осердя, до якого все інше має прямувати. Повсякденність опинилася також у центрі уваги сучасних соціологічних (від Мішеля де Серто до Ервінга Гоффмана) і філософських (як марксистських, так і феноменологічних) підходів.

Попри те, що історія повсякденності вже набула визнання і легітимності, її понятійний інструментарій все ще остаточно не впорядкований і становить одну з проблемних територій новітнього напрямку. Аналізуючи цю теоретичну ситуацію, можна виокремити кілька причин такої проблемності.

По-перше, як зазначалося, у традиційній класичній гуманітаристиці повсякденність розглядалась як невартісна, другорядна сфера людського життя, де не відбувається нічого особливого й цінного, вартого уваги й

аналізу. Через свою зрозумілість і звичність, очевидність і рутинність, а нерідко грубість і примітивність вона не тільки не була об'єктивована в науковому плані, а й була відкинута на протиположний так званим справжнім, істинним виявам, у такий спосіб подавалась, у кращому разі, лише тлом, а частіше тінню, зворотною стороною людського буття. «Традиційна філософія критикувала світ повсякденності як несправжній, що складається з напівправди і обману, як світ суджень, де володарює не розум, а воля, керована пристрастями і хвилинними інтересами»¹¹. Позиційна другорядність закріпилася за повсякденністю ледь не як її основна ознака. Поза сумнівом, буденне знання програє науковому, як судження – знанню, упередженість – істині, прикладне знання – теоретичному, але без них почасти не можливе їх формування і кристалізація, адже потреба узагальнити, уточнити, з'ясувати породжена досвідом, накопиченим, насамперед, у щоденності. Тонкі механізми осягнення світу і конструювання його образів формуються у повсякденності.

Як самостійний об'єкт спеціального вивчення повсякденність набула наукового статусу відносно недавно. Різні наукові дисципліни – філософія, історія, етнографія, антропологія, соціологія, культурологія, лінгвістика – звернулись до повсякденних реалій (з різною активністю й інтенсивністю) упродовж ХХ ст., але переважно в його другій половині. Зокрема, інституювання історії повсякденності в європейській історіографії, як окремого напрямку наукових студій, відбулось в останній третині століття, хоча предметна зацікавленість повсякденням стала очевидною на півстоліття раніше.

По-друге, так склалося, що об'єктивація повсякденності (в гуманітаристиці в цілому й історії зокрема) відбулася певною мірою на тлі кризи традиційних гносеологічних методологій і усвідомлення неповноти пізнавального процесу, або навіть його помилковості чи хибності. Звідси склалось розуміння повсякденності на засадах протиставлення, як то: офіційне / непублічне; громадське / приватне; суспільне / родинне; державне / групове; святкове / буденне; гласне / приховане; рутинне / виключне тощо. Німецький соціолог Норберт Еліас, який зауважив, що поняття повсякденності є менш конкретним і складнішим, ніж видається, у статті «Про поняття повсякденності» (1977) перерахував вісім дихотомій: 1) повсякденність як протилежність святу; 2) повсякденність як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); 3) повсякденність як трудовий день – на протиположний життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві; 4) повсякденність як життя народних мас – у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб; 5) повсякденність як сфера буденних

подій, галузь ординарних, дрібних справ; 6) повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) – на відміну від професійного чи офіційного життя; 7) повсякденність як сфера правдивих, нормальних, природних, нерелекторних переживань – на протигагу штучним, раціональним, науковим переживанням і думкам; 8) повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана – на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій¹². Погодимось з російським культурологом В.Д. Лелеко, що виявлені Н. Еліасом бінарні опозиції свідчать про відому стихійність вживання і логічну суперечливість, невпорядкованість виділених смислових моментів ключового поняття, в яке включаються різні рівні, горизонтальні і вертикальні «зрізи» реальності. Це неминуче при масовому зверненні дослідників до таких обширних сфер соціального життя, які раніше табуувались або просто не помічались, при різкому розширенні й оновленні поля досліджень¹³. Процес же «повсякденювання» історичної дійсності – це всього лиш інструмент, який дозволяє уточнювати й ускладнювати існуючі моделі минулого¹⁴. Така бінарна опозиційність як метод нової реконструкції була цілком слушною і результативно спрацювала на об'єктивацію повсякденного, але ускладнила його цілісне окреслення, підкреслено фрагментувавши прояви життєвого світу.

По-третє, складність визначення зумовлена і тим, що світ повсякденності не піддається чіткій формалізації і не має сталих інститутів і механізмів прояву. Повсякдення виявляє себе у системі перетинів, зв'язків, стосунків, що сполучають різні сфери життєвого світу. Повсякденність включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ, які дуже важко обмежувати і, тим більше, ранжувати за ступінню значущості. Зсередини видається, що повсякденність статична. Натомість навіть за умови її інтерсуб'єктивності вона не є застиглим, раз і назавжди заданим середовищем, вона мінлива, більше того, конструктивна і креативна. Знаходячись в залежності від матеріально-речового оточення конкретного часу, людина, разом з тим, має можливість впливати на нього, вносячи у повсякденність певні інновації, які, об'єктивуючись у знову створених матеріальних об'єктах, в свою чергу, сприяють виникненню нової системи зв'язків і стосунків. «Створена людиною реальність починає формувати людину, – відзначала Н.М. Козлова. – Вона диктує людям, представленим наступними поколіннями, свої правила. Складається нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя у масовому масштабі»¹⁵. Як пише О. Генісаретський, «повсякденність може бути розпізнана як місце утворення смислів і

відкриття правил, а не тільки їх втілення; як місце, де різні типи раціональності сплавляються між собою»¹⁶. Повсякденність водночас не хаотична, вона має свої структури, з яких складається стрижень людського буття. Структури повсякденності – це те, що вбудоване в буденність, без чого людина не живе жодного дня. При цьому роль структур повсякдення можуть виконувати різні соціальні інститути (родина, храм, школа, транспорт тощо). «Структури повсякденності стосуються того, як влаштована і вкорінена людина у буття, це її «у-клад», «с-клад», власне те, що греки називали «етосом». Етос – це моральні норми, звичай, характер, душевний склад, спосіб думок (те ж, що і французьке *mentalite*). У цьому с-кладі, у-кладі плекається, ліпиться кістяк особистості, її життєвий каркас. Це коренева система людини»¹⁷. На прикладі класичної «тріади щоденності» (їжа – одяг – житло), яка є об'єктивністю для будь-якої людини, можна визначити різні забезпечувальні структури повсякдення. До структурних одиниць повсякденності можна віднести базові уявлення, ідеї, ідеали, норми реакцій. При цьому слід розуміти, що структури повсякденності не будуються штучно. І не існує для них готових еталонів і норм. Отже, немає й експертів, і експертиз, і проектувальників, що могли б їх спроектувати і побудувати. Структури повсякденності взагалі не будуються. Вони обживаються. Життєвий світ обживається і збагачується тими культурно-практичними формами, котрі природним чином вбудовуються в інфраструктури і метаморфози етосу.

Складність окреслення повсякденності пов'язана не тільки з її «позаформальністю», а й з тим, що вона має не сталу темпорально-просторову окресленість. Дослідники не дійшли одностайності, що ж є часовим модулем повсякденності – її щоденність (у дослівному розумінні, без жодного розриву) чи зрозуміла й прийнятна повторюваність з певною дискретністю. Наприклад, щодобовий ранковий ритуал (прокидання – вмивання – одягання – снідання...) – повсякденність, а сама праця на підприємстві, в установі – ні, оскільки робочі дні розриваються вихідними, відпустками, лікарняними, святами? Так само простір повсякдення не має кінцевого окреслення і сталості (для прикладу: простір помешкання (квартири, будинку) для кожної сім'ї є повсякденним середовищем, чи залишається він таким у разі підселення нового мешканця навіть за умови збереження його начиння?).

Повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка»¹⁸. Тому при визначенні поняття повсякденності неминуче наражаємося і на проблему співвідношення з іншими категоріальними

означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, – йдеться про побут, приватне життя, особисте життя, біографістику, етнографію тощо¹⁹. При уважному спостереженні з'ясовується, що співвідношення цих категорій не є сталим, пропорційно-статичним. В одному разі побут поглинає сферу повсякденності, в іншому – є лише її проявом, характеристикою. Так само приватне чи сімейне життя поруч із суспільно-статусними має свої повсякденні прояви, без яких не може бути відтворене повністю. Біографія має офіційне звучання, а деталі повсякденного життя людини надають цим життєписам просопографічних ознак. Ці останні дозволяють здійснити не тільки більш точну персоніфікацію особи, а й її типовість у своєму представницькому колі чи в контрастуванні з іншими соціальними верствами. З огляду на це, категорію повсякденності можна охарактеризувати як співвідношення індивідуальності і соціальної реальності. Її основні атрибутивні якості виражаються у наступному: суб'єктивні переживання чітко протиставлені об'єктивним процесам і структурам, індивідуальні дії – типовим практичним діям, одноактні епохальні події – тривалим ритмам, рухливі форми раціональності – ідеальним конструкціям²⁰.

По-четверте, інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін – і окремі наукові напрямки. Кожна з наукових галузей гуманітарного знання ставить різні завдання у дослідженні повсякденності. Так, філософів повсякденне життя цікавить, з одного боку, як середовище формування буденної свідомості, її норм і виявів, а з іншого – як підґрунтя міфологічного й релігійного світогляду. Постійна взаємодія і взаємовплив вказаних форм свідомості створює спільні світоглядні настанови і стереотипи мислення, спільні засади духовного життя певного історичного періоду, так званий «дух часу», «дух епохи». Для історичних антропологів повсякденність – колиска ментальностей. Історичні психологи відстежують у повсякденні типи й види суспільної поведінки у різних культурно-історичних умовах і обставинах. Культурологи звернулись до повсякдення крізь призму протиставлення профанного сакральному. Побутописання етнографів зосереджені на предметно-речовому щоденному оточенні людини як характеристиці її культурних потреб, розвитку практичних навичок, естетичних смаків тощо, адже за своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. За деталями одягу, особливостями поведінки можна розшифрувати скритий за ними культурний код і тим

самим зрозуміти громадську позицію даної людини. До кола інтересів етнологів потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Історики сконцентрували увагу на буденному житті, щоб відтворити картини минулого у повному комплексі і з'ясувати механізми взаємодії різних соціальних верств як між собою, так і з державно-владними системами, зрозуміти закони і чинники розгортання історичного процесу в конкретному прояві. Політологів, відповідно, цікавлять повсякденні реакції на запропоновані політичні програми, доктрини й ідеології. З соціологічної точки зору повсякденність розглядається як життєдіяльність індивідів у звичних життєвих ситуаціях на підставі очевидних сподівань, типізації інтерсуб'єктивної комунікації. Соціологи відстежують шляхи вироблення й усталення повсякденних практик. Лінгвісти звернулись до вивчення повсякденного мовлення як до вербального відбитку культурного світу. Зрозуміло, кожна з наукових галузей має свій фокус прочитання повсякдення, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення. У кожній науковій галузі ми можемо віднайти різні визначення повсякденності, що є виправданими в них з огляду на мету наукового дослідження й інструментально-прикладну доцільність. Багатоплановість повсякденності диктує необхідність об'єднання наук. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним. Цілком логічно, що вивчення повсякденності передбачає міждисциплінарні контакти й запозичення. Природа дослідницького об'єкту – повсякденного життя людей – змінює ставлення до самої ідеї пізнання соціального світу. Така зміна точки зору дозволяє звернути увагу на те, що раніше здавалось незначним або вважалось відхиленням від норми, зміщуються акценти в розумінні архаїки і сучасності, баналізації і технологізації образів. Форми життя вже не оцінюються як більш високі чи більш низькі або як справжні чи несправжні. Жодне знання, в тому числі й соціально-історичне не постає як окремішність, всі види знання розташовуються у контексті культури, мови, традиції, долається штучна відокремленість наукових знань.

Таким чином, теоретичні положення повсякденності тримаються на різних методологічних засадах, що обіймають весь спектр напрямків сучасної гуманітарної думки, в тому числі й тенденції міждисциплінарних підходів. Слід визнати, що на сучасному етапі не подолана певна стихійність і суперечливість вживання поняття «повсякденність» різними дослідниками, внаслідок чого до смислового поля повсякденності можуть бути включені різні зрізи реальності.

Сучасний гуманітарій долає «моделі свідомості» та навіть «моделі мови» і визнає, що розум, теорії мають розглядатися як тілесно втілені, культурно опосередковані, переплетені з соціальною практикою, і що вкоріненість і різноманіття основних категорій, принципів, процедур тощо означає, що критика розуму має здійснюватися у зв'язці з соціальним, культурним, історичним аналізом. Цим також викликane підвищення уваги до повсякденності та повсякденних комунікативних практик, у тому числі й серед академічної спільноти²¹. На думку Світлани Бойм, сучасне розуміння повсякденності пов'язане з початком модернізації, розділом сфер існування, виокремленням суспільних і приватних просторів²².

Насамкінець, варто враховувати, що до наукової лексики слово «повсякденність» прийшло з розмовної мовленнєвої традиції. Якщо в буденному вживанні це слово було органічно зв'язане зі світом означуваних явищ, самозрозумілих і очевидних, то, перейшовши на наукові терени, воно цю органічність утратило. Водночас таке абстрагування не зберегло за ним зрозумілої очевидності. Звідси – різні його наповнення й тлумачення в наукових текстах. Семантика природної мови виявляється більш упорядкованою і визначеною, ніж наукової. Це пояснюється системністю і логічною впорядкованістю самого повсякденного життя, а мова, відповідно, є не тільки його інструментом, але й безпосереднім проявом. Науковій мові стосовно повсякдення бракує на даному етапі такої органічності. Врешті, мабуть, слід визнати, що повсякденність не є непорушним ортодоксальним поняттям. Філософи у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день («щодня одне й те саме»). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша – суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення і його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий – для з'ясування її почування. Вивчення повсякденності дає можливість зрозуміти культурну ментальність, що зберігається на тривалих історичних проміжках, розібратися у тому, як теорії перетворюються у практику, яка етика повсякденної поведінки, що не зводиться до високоморальних тирад, а складається з незначних, але вирішальних індивідуальних актів, рішень і виборів. Слід осмислити не тільки правила, закони і заборони даного суспільства, але й способи уникання, обдурювання, ухилення і відступу, на яких тримається повсякденне життя²³.

Отже, з історичної точки зору повсякденність – це цілісний соціокультурний життєвий світ, безпосередня самоочевидна умова людської життєдіяльності по забезпеченню своїх потреб, історична реальність, в якій здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей, виникає їх спільний, комунікативний світ, що уможливорює наріжну історико-культурну форму соціалізації людини. У спілкуванні, в постійно відновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність, її провідні складові, не предмети і процеси самі по собі, а людський зміст. Надані речам і стосункам значення складають суцільне полотно буденної дійсності. Соціальні ж предмети і їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільнотами, верствами, шарами, індивідами.

Повсякденність – складне, багатопланове і багаторівневе явище. На нашу думку, у повсякденні за домінуючим способом виявлення життєдіяльності можна вирізнити кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними): 1) *трудова* (праця, навчання); 2) *дозвілєво-відпочинкову* (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри, розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) *репродуктивно-забезпечувальну* (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) *приватно-родинну* (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) *комунікативно-громадську* (товариства, дружба, об'єднання)²⁴.

¹ Козлова Н.Н. Повседневность // Современная западная философия: Словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТОН – Остожье, 1998. – С. 318; Козлова Н.Н. Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 254-255.

² Сидорцов В.Н. Введение новых категорий // Методологические проблемы истории. Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.Н.Сидорцова. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – С. 188.

³ Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – С.291-292; Куденко Я.Н. Повседневность как реалия культурной действительности: Дис. к. философ. н. – Х., 1998. – С.161; Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии // Императивы человечности. – К.: Либідь, 1987. – С. 55, 59.

⁴ См.: Касавин И. Т., Щавелев С. П. Анализ повседневности. – М., 2004. – С. 21.

⁵ Ледаев В.Г. Понятие интеллигенции: проблемы концептуализации // Интеллигенция и мир (Иваново). – 2001. – №1. – С. 12-13.

⁶ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 17.

⁷ Лосев И. Апология обыденности... – С. 53.

⁸ Удод О.А. Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – № 4. – С. 10.

⁹ Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. – СПб.: Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2003. – С. 11.

¹⁰ Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб.: «Дмитрий Булавин», 2006. – С. 12-13.

¹¹ Марков Б. В. Понятие повседневности в философии и антропологии // Научная рациональность и структуры повседневности. – СПб., 1999. – С. 14.

¹² Цит. за: Кром М.М. Повседневность как предмет... – С. 10-11.

¹³ Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб.: СПбГУЕФ, 2002. – С. 61.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология. – М., 1998. – С. 99.

¹⁶ Генисаретский О. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры (заметки по ходу дела) // anthropology.ru/

¹⁷ Смирнов С.А. После Освенцима и ГУЛАГА // Человек. – 2004. – № 4. – С. 64.

¹⁸ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПб., 1994. – С. 10.

¹⁹ Кром М.М. Историческая антропология. – СПб., 2000. – С. 18-19; Бирюкова А.Б. История повседневности: историографическая ситуация и ряд методологических проблем. – М., 2000; Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы истории. – 1988. – № 1. – С. 56-70; Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений // Человек в кругу семьи. – М., 1996. – С. 11-19; Репина Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема // Там само. – С.20-34; Пушкарева Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник. 2004. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 93-112.

²⁰ Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Социологос. – М., 1991. – С.39.

²¹ Ивашина О.О. Загальна теорія культури. – К.: ВД КМА, 2008. – С. 6-7.

²² Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. – М., 2002. – С. 36.

²³ Там само. – С. 11-12.